

Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *en-Nüketü'z-zarîfe fî tercihi mezhebi Ebî Hanîfe* (nşr. Belle Hasan Ömer Müsâid, Riyad 1418/1997) ve Râî el-Endelüsî'nin *İntişârü'l-fakîri's-sâlik li-tercihi mezhebi'l-İmâm Mâlik* (nşr. Muhammed el-Hâdî Ebü'l-Ecfân, Beyrut 1981) adlı eserleri bunlar arasında sayılabilir. Öte yandan İslâm ilim ve kültür muhitinde akıl-ilim, ilim-amel, sabır-şükür, fakirlik-zenginlik, melek-insan, üstünlük ve meziyet açısından ilmi disiplinler ve milletler gibi konularda karşılaştırmalar yapıp hangilerinin tercihe lâyık olduğunu inceleyen bir literatür oluşmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Şâfîî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir, Kahire 1399/1979, s. 284-285, 296, 341-342; a.mlf., *İhtilâfû'l-hadîs* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut 1405/1985, s. 64-65, 68; a.mlf., *el-Üm* (nşr. M. Zührî en-Neccâr), Beyrut 1393, VI, 203; Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, I, 406-419; II, 292-308; III, 164-174; IV, 208-212; a.mlf., *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Kamhâvî), I, 19, 144, 201, 217, 242, 297, 331-332; II, 22, 161; III, 214; IV, 179, 190; V, 2-3, 88, 207; Kâdî Abdülcebbar, *el-Mugni*, XVII, 342-352; Debûsî, *Takvîmü'l-edille* (nşr. Halîl Muhyiddin el-Meys), Beyrut 1421/2001, s. 217-220, 339-348; Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk 1384/1964, II, 674-688; Ebü İshak eş-Şirâzî, *el-Me'âne fi'l-cedel* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1988, s. 273-283; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fıkh* (nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb), Mansûre 1418/1997, II, 741-841; Şemsüleimî es-Serahsî, *el-Uşûl* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), İstanbul 1984, I, 41, 135, 166, 365; II, 13-15, 21-26, 108-109, 113, 249-265; Ebü'l-Usr el-Pezdevî, *Kenzü'l-übûşûl* (Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* içinde, nşr. Muhammed el-Mu'tasim-Billâh el-Bağdâdî), Beyrut 1417/1997, III, 191-210; IV, 131-173; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, Bulak 1324, II, 378-382, 392-407; Ebü'l-Vefâ İbn Akîl, *el-Vâzih fi uşûli'l-fıkh* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1999, V, 76-103, 387-390; Alâeddin es-Semerkandî, *Mizânü'l-uşûl* (nşr. M. Zekî Abdülber, Katar 1404/1984, s. 688, 729-741; Kâdîhan, *el-Fetâva'l-hâniyye* (el-Fetâva'l-Hindiyye içinde), Beyrut 1980, I, 2-3; Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥşûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), Beyrut 1412/1992, I, 351-362; V, 397-469; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm*, Kahire 1387/1968, IV, 206-253; Şehâbeddin el-Karâfî, *Şerhu Tenkihi'l-fuşûl* (nşr. Tâhâ Abdürrâûf Sa'd), Kahire 1414/1993, s. 417-428; Ebü'l-Berekât en-Neseffî, *Keşfü'l-esrâr*, Beyrut 1406/1986, II, 87-109, 364-385; Tüffî, *Şerhu Muhtaşari'r-Rauza* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Beyrut 1410/1990, III, 673-750; Sadrüşşerîa, *et-Tavzih şerhu't-Tenkih* (nşr. M. Adnân Derviş), Beyrut 1419/1998, II, 184-229, 244-258; Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî, *Şerhu'l-Minhâc li'l-Beyzâvî fi 'ilmi'l-uşûl* (nşr. Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle), Riyad 1410, II, 781-818; Adudüddin el-İcî, *Şerhu Muhtaşari'l-Müntehâ*, Bulak 1319, II, 309-319; Muhsin b. İdris el-Beypazarî, *Risâle fî tercihi'l-edille*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1229, vr. 105^b-141^a; Şâtîbî, *el-Muwâfakât*, I, 165-

166, 324; II, 30-32, 283; III, 249, 256; IV, 9, 122, 132-135, 262-272, 294-311; Teftâzânî, *et-Telvîh* (nşr. M. Adnân Derviş), Beyrut 1419/1998, II, 184, 244-258; Bedreddin ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-muḥîṭ* (nşr. Abdüsettar Abdülkerîm Ebü Gude), Kahire 1992, VI, 117-194; Seyyid Şerîf el-Cür-cânî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Muhtaşari'l-Müntehâ*, Bulak 1319, II, 309-319; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* içinde), Beyrut 1403/1983, III, 2-3, 16-35; Vefî Yegân b. Yûsuf el-İskilîbî, *Mecmû'atü'l-fetâvâ* (*Fetâvâ-yı Ebüssu'ûd*), Süleymaniye Ktp., İsmihan Sultan, nr. 223, vr. 170^b; Abdülaî b. Muhammed el-En-sârî, *Fevâtiḥu'r-raḥamût* (Gazzâlî, *el-Müstaşfâ* içinde), Bulak 1324, II, 191, 204-211, 324-329; *Mecelle*, md. 1756-1777; Ali Haydar, *Dürerü'l-hükkâm*, İstanbul 1330, IV, 598-643; Cemâled-din el-Kâsimî, *Kavâ'idü't-tahdîs* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Dimaşk 1353/1935, s. 313-316; Bed-rân Ebü'l-Ayneyn Bedrân, *Edilletü't-teşrî'i'l-mü-te'ârîza ve vüccühü't-tercih beynehâ*, İskenderiye 1985; M. İbrâhim M. el-Hifnâvî, *et-Te'âruz ve't-tercih 'inde'l-uşûliyyîn*, Kahire 1985, s. 64-65, 72, 259-399; Abdülmecîd M. İsmâil Süseveh, *Menhecü't-tevfîk ve't-tercih beyne muhtelifi'l-hadîs ve eşerühü fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Demâm 1417/1997; Binyûnus el-Vefî, *Ḍavâbiḥü't-tercih 'inde vukû'i't-te'âruz lede'l-uşûliyyîn*, Riyad 1425/2004.

ŞÜKRÜ ÖZEN

TERCİİBEND

Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bentlerden oluşan nazım şekli.

Sözlükte *tercî* "geri çevirmek, tekrar etmek", *terkîb* "birkaç şeyi birleştirerek yeni bir şey elde etmek" anlamındadır. Farsça olan *bend* "bağlama" mânasına gelir, ayrıca manzum yahut mensur metin parçaları için kullanılır. **Terciibend** ve **terkibi-bend**in aslı vâsıf-ı terkîbî olarak *tercî-bend* ve *terkîb-bend*dir. İliki "tekrarlanan vâsıta beyitleriyle bentleri birbirine bağlanan şiir", ikincisi "her bendin sonunda değişerek yer alan vâsıta beyitleriyle bentleri birbirine bağlanan şiir" demektir. Zamanla iki kelime arasında Türkçe'de bir "i" sesi türemiş ve terkip Farsça tamlama gibi **tercî-i bend**, **terkîb-i bend** şeklinde yazılmıştır. Bendlere **tercî-hâne** veya **terkîb-hâne** yahut kısaca **hâne** adı verilir. Her bendin sonunda yer alan ara beyit önceleri **tercî-bend**, daha sonra **vâsıta** veya **bendiyye** olarak anılmıştır. Fars edebiyatında olduğu gibi eski Türk edebiyatında da bendlerden meydana gelen nazım türlerinden musammatlar arasında oldukça rağbet gören terciibend ve terkibibend nazım birimi beyit olan divan şiiri formlarındadır. Aynı vezinde ve farklı kafiyelerde bendlerle bunları birbirine bağlayan ve bağımsız kafiyelenen vâsıta beyitlerinden oluşur.

Terciibend. Fars edebiyatında ilk terciibend örneklerinin IX-X. yüzyıllarda Sâmâniler devrinde ortaya çıktığı kabul edilmekle beraber musammat şekli daha çok Gazneliler zamanında (X-XI. yüzyıllar) kullanılmıştır. Fakat aralarındaki benzerlik yanında her iki dönemin birbirine yakın olması dolayısıyla konuya daha fazla açıklık getirmek zor görünmektedir. Terciibend Türk edebiyatında XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmıştır. Tesbit edilebilen en eski örnekler Ahmedî (ö. 1412) ve Nesîmî'ye (ö. 1417) aittir. Recai Yıldız başlangıçtan XVII. yüzyıla kadar doksan üç terciibend yazıldığını belirlemiş, İbrahim Yavuz XVII. yüzyıldan sonra kaleme alınan terciibend sayısını elli üç olarak göstermiştir. Bu formu toplamı yetmiş bir şair kullanmıştır. Başlangıçtan XX. yüzyıla kadar terciibend yazan başlıca şairler şunlardır: Ahmedî, Nesîmî, Ahmed-i Dâî, Şeyhî, Bursalı Ahmed Paşa, Cem Sultan, Hamdullah Hamdî, Dede Ömer Rüşenî, Tâcîzâde Câfer Çelebi, Darîr, Lâmiî Çelebi, Kemalpaşazâde, Hayretî, Fuzulî, Hayâlî Bey, Dukakinzâde Ahmed, Âşık Çelebi, Taşlıcalı Yahyâ, Bâkî, Nev'î, Âlî Mustafa, Rûhî-i Bağdâdî, Cevrî, Fehîm-i Kadîm, Nâilî, Birî Mehmed Dede, Edirneli Kâmî, Nevres-i Kadîm, Osman Nevres, Sâlim Bey, Seyyid Vehbî, Sâbit, Şeyh Galib, Nazîm, Ziyâ Paşa. Terciibend şeklinde şiir söylemek kafiye bulmadaki güçlük sebebiyle terkibi-bendlere göre daha zordur. Her bendin sonunda vâsıta beyitlerinin tekrar edilmesinden ötürü şair, hem bendin anlam bütünlüğünü göz önünde bulundurmak hem de kafiye ve rediflerle şiirin âhengini sağlamak zorundadır.

Terciibendlerin hâne sayısı ve her hânedeki beyit sayısı beş ile on arasında değişmekte, daha az veya daha çok hâneli örnekler de rastlanmaktadır. Türkçe terciibendlerde iki bendli bir manzume ile (XVII. yüzyıl Fasîh Ahmed Dede) yirmi iki bendli bir manzume (XVIII. yüzyıl Ayıntablı Aynî) tesbit edilmiştir (Yavuz, s. 235). Bu formun en tanınmış örneklerinden olan Ziyâ Paşa'nın terciibendi vâsıta beyti dahil on birer beyitlik on iki hânedan meydana gelmektedir. Ancak terciibendlerde en çok beş hâneli manzumelerin tercih edildiği görülür. Fars edebiyatında ise üç bend halinde yazılmış az sayıda örneğe rastlanmaktadır. Sa'dî-i Şirâzî gibi birkaç şaire ait örnekler dışında bir terciibend hâneleri genellikle aynı sayıda beyitlerden oluşmaktadır. Yedi bendden meydana gelen tercî ve terkiplere Fars edebiyatında "heft-bend" adı verilir.

Türkçe terciibendlerde en sık kullanılan vezin remel bahrinin “feilâtün feilâtün feilâtün feilün”, “fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün” ve “feilâtün mefâilün feilün” kalıplarıdır. Terciibendin hâneleri çoğunlukla gazel gibi kafiyelenir. Ancak her bendin mesneviler gibi kendi arasında kafiyelenmediği örnekler de vardır. Bu şekilde kafiyelenmiş terciibendlere Fars edebiyatında “tercî-bend-i musammat” denilir. Terciibendin yapısı kafiyeleniş tarzına göre:

1. aa xa xa xa xa (hâne veya bend) bb (bendiyye)
2. cc xc xc xc xc (hâne veya bend) bb (bendiyye)
3. ee xe xe xe xe (hâne veya bend) bb (bendiyye)
4. vd. ...

veya

1. aa aa aa aa aa (hane veya bend) bb (bendiyye)
2. cc cc cc cc cc (hâne veya bend) bb (bendiyye)
3. ee ee ee ee ee (hâne veya bend) bb (bendiyye)
4. vd. ...

şeklinde gösterilebilir.

Terciibendler ekseriyetle “mersiye-i tercî-bend” gibi şiirin konusunu anlatan başlıklar taşır. Bu tür manzumeler divanlarda kasideler bölümünün sonunda ve “tercîât” başlığı altında bulunur. Terciibendlerde mahlas diğer musammatlarda olduğu gibi genellikle son bendde yer alır, çok az sayıda mahlassız olanlarına da rastlanır. Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında terciibendlerde tevhid, münâcât, na’t, methiye, mersiye yanında kâinatın sonsuzluğu, bunun karşısında insanın aczi, hayatın zorlukları, felekten ve dünyadan şikâyet, varlık-yokluk-ölüm hakkında hikmetli düşüncelerle tasavvufî meseleler gibi soyut konuların işlendiği görülmektedir. Fars edebiyatında tercîât zaman içinde değişiklik göstermekle birlikte Horasan mektebi mensupları methiyelerini daha çok terciibend şeklinde yazmışlardır. Irak mektebi şairleri ise bu manzumelerde ârifane ve âşıkane mevzularla fikrî konuları işlemişlerdir. Hint mektebine mensup olanların tercîleri ise ârifane uzun şiirlerdir.

Eski Türk edebiyatında şairlerin sanat kudretlerini ortaya koymak amacıyla kaleme aldıkları nazım şekilleri arasında terciibend ve terkihibendlerin ayrı bir yeri vardır. Bazı tezkirelerde görülen, “Öyle bir tercî kaleme almıştır ki Rum’da buna kimse nazîre yazmamıştır” şeklindeki kayıtlardan terciibend yazmanın ve buna nazîre söylemenin şairlerin sanattaki gücünü gösterme vesilesi kabul edildiği anlaşılmaktadır. Şeyh Galib’in meşhur tercîindeki, “Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlem-sin sen / Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdem-sin sen” ve Ziyâ Paşa’nın tercîindeki, “Süb-hâne men tehayyere fî sun’ihî’l-ukûl / Süb-hâne men bi-kudretihî yu’cizû’l-fühûl” (En

mükemmel şekilde yarattıklarıyla akıl sahiplerini hayrette bırakan Allah’ın yüce şanını tesbih ederim; kudretiyle seçkin ilim adamlarını bile acze düşüren Allah’ın yüce şanını tesbih ederim) vâsita beyitleri çok beğenildiğinden Osmanlı kültüründe bir tür vecîze özelliği kazanmıştır.

Terkihibend. Arap edebiyatında ortaya çıkmasına rağmen Arap şairleri bu nazım şekliyle şiir söylemeye pek rağbet etmemiş, Fars edebiyatında ise bu türde güzel örnekler ortaya konmuştur. Türk şairleri de bu türde manzume söylemeyi ustalık kabul etmişlerdir. Anadolu sahasında Ahmedî’nin Germiyan beylerinden Süleyman Şah için yazdığı terkihibend bu şeklin bilinen ilk örneğidir. Türün en güzel örnekleri ise XVI. yüzyılda kaleme alınmıştır. Özellikle Rûhî-i Bağdâdî’nin terkihibendi çok rağbet görmüş, buna yapılan nazîreler aynı zamanda nazîre geleneğinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim Cevrî, Mustafa Sâmî Bey, Şeyh Galib ve Ziyâ Paşa’nın terkihibendleri bu alanda en tanınmış nazîreler kabul edilmektedir. Recai Yıldız ve İbrahim Yavuz terkihibend nazım şekliyle XIV. yüzyılda yedi, XV. yüzyılda on, XVI. yüzyılda altmış altı, XVII. yüzyılda otuz altı, XVIII. yüzyılda otuz beş, XIX. yüzyılda yirmi bir şiir tesbit etmiştir.

Başlangıçtan XX. yüzyıla kadar terkihibend yazan şairler arasında şu isimler zikredilebilir: Ahmedî, Şeyhî, Cem Sultan, Bursalı Ahmed Paşa, Necâti Bey, Mesîhî, Dede Ömer Rüşenî, Lâmiî, Hayretî, Zâtî, Fuzûlî, Âşık Çelebi, Taşlıcalı Yahyâ, Âlî Mustafa, Bâkî, Nev’î, Rûhî-i Bağdâdî, Abdülahad Nûri, Azmizâde Hâletî, Cevrî, Fasîh Ahmed Dede, Fehîm-i Kadîm, Ganîzâde Nâdirî, Nâilî, Nâbî, Neşâtî, Riyâzî, Mustafa Sâmî Bey, Birrî Mehmed Dede, Edirneli Kâmî, Esrar Dede, Haşmet, Sâlim Bey, Seyyid Vehbî, Şeyh Galib, Nef’î, Nazîm, Âdile Sultan, Enderunlu Fâzîl, Enderunlu Vâsîf, Keçecizâde İzzet Molla, Leylâ Hanım, Şeref Hanım, Yenişehirli Avni Bey, Ziyâ Paşa. Türk edebiyatında bu alanın en güzel örneği sayılan Bağdatlı Rûhî’nin terkihibendine yazılan nazîreler arasında Mustafa Sâmî Bey ve Ziyâ Paşa’nın şiirleri başta gelmektedir; hatta Ziyâ Paşa’nın terkihibendinin Rûhî’nin şiirinden daha güçlü olduğu söylenmektedir.

Farsça’da Ferruhî-i Sîstânî (ö. 429/1037-1038) ve Katrân-ı Tebrîzî’de ilk örnekleri görülen terkihibendin daha gelişmiş örnekleri Mes’ûd-i Sa’d-i Selmân’ın biri mersiye, diğeri methiye tarzındaki eserleriyle

bir na’t olan Cemâleddîn-i İsfahânî’nin terkihibendidir. Molla Câmî, kardeşinin ölümü üzerine yazdığı terkihibendde vâsita bendini kardeşinin bir gazelinden tazmin etmiştir. Vahşi-i Bâfki’nin terkihibendleri de bu türün güzel örneklerindedir. Safevîler döneminde Muhteşem-i Kâşânî’nin Kerbelâ şehidlerinin matemini dile getirdiği on iki bendi kendisinden sonraki şairleri etkilemiştir. Onun ardından Sürûş-i İsfahânî, Visâl-i Şîrâzî, Ferâhânî, Celâleddin Hümâî ve Emîrî Firûzkûhî terkihibend yazan şairler arasında yer almıştır. Son dönemde ise Meliküşşuarâ Mirza Muhammed Takî Bahâr’ın terkihibendleri meşhur olmuştur.

Terciibendde olduğu gibi terkihibendde de beyit sayısı beş ile on arasında değişmekte, çoğunlukla yedi-dokuz beyitli bendler tercih edilmektedir. Nitekim Rûhî-i Bağdâdî’nin eseri vâsita beyti dahil sekiz beyitlik on yedi, Ziyâ Paşa’nın şiiri ise vâsita beyti dahil on birer beyitlik on iki bendden oluşmaktadır. Tesbit edilebilen bend sayısı en az manzume XVII. yüzyıl şairlerinden Fasîh Ahmed Dede’ye ait olup iki bendden, bend sayısı en çok olan şiir ise XVIII. yüzyıl şairi Haşmet’e ait olup on sekiz bendden meydana gelmektedir (Yavuz, s. 11).

Terkihibendde vâsita beytinin kafiyesi her defasında değişmekle birlikte ilk vâsita beytinin birbiriyle kafiyeli, ikinci ve sonrakilerin ilk mısralarının serbest, ikinci mısralarının ilk vâsita beytiyle kafiyeli olduğu bazı örnekler de vardır. Terkihibendler, terciibendlerde görüldüğü gibi genelde gazel şeklinde kafiyelense de mesnevi tarzında düzenlenenleri de mevcuttur. Vâsita beytinin kafiyesi değiştiğinden terciibendlere göre terkihibendlerin kafiyelenişi daha kolaydır. Terkihibendin hâne veya kıtalarının çoğunlukla gazel gibi kafiyelenmesi sebebiyle şair her bendde kafiye değiştirme imkânını elde eder; dolayısıyla bu tür daha da çok rağbet görmüştür. Terkihibendin yapısı:

1. aa xa xa xa xa (hâne veya bend) bb (bendiyye)
2. cc xc xc xc xc (hâne veya bend) dd (bendiyye)
3. ee xe xe xe xe (hâne veya bend) ff (bendiyye)
4. vd. ...

veya

1. aa aa aa aa aa (hâne veya bend) bb (bendiyye)
2. cc cc cc cc cc (hâne veya bend) dd (bendiyye)
3. ee ee ee ee ee (hâne veya bend) ff (bendiyye)
4. vd. ...

şeklinde gösterilebilir.

Bu şiirlerde genellikle iki vezin kullanılmıştır. Tasavvufî, fikrî, felsefî ve içtimâî

konularda yazılan manzumelerde Rûhî, Sâmi, Ziyâ Paşa, Muallim Nâci gibi şairlerin eserlerinde “mef’ülü mefâilü mefâilü feülün” kalıbı benimsenmiş, mersiye türündeki örnekler ise çoğunlukla “mef’ülü fâilâtü mefâilü fâilün” vezniyle yazılmıştır. Terkibibendlerde şairler mahlaslarını genellikle son hânedeyi söyler. Bazı eserlerde mahlas yer almadığı gibi Rûşenî gibi birkaç şairin mahlaslarını ilk hânedeyi, hatta ilk beyitte yazdıkları da görülmektedir.

Terkibibendlerde münâcât, na’t, methiye, hicviye gibi türler yanında içtimaî, dinî, tasavvufî ve felsefî konular da ele alınmaktadır; ancak başlıca konunun mersiye olduğu söylenebilir. Bunun yanında cemiyet hayatının aksaklıklarına, türlü dertlerine temas eden şiirler de yazılmıştır. Terkibibend, bölümlerden ibaret kuruluşu ile eski Türk edebiyatındaki diğer nazım şekillerine göre şairin dünyaya, olaylara, hayata bakışını aksettirmeye, onun zihniyetini ortaya koymaya en uygun şiir türüdür. Bütün bu özellikleri Bağdatlı Rûhî’nin terkibibendinde bulmak mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

Muallim Nâci, *Edebiyat Terimleri: İstilahât-ı Edebiyye* (haz. M. A. Yekta Saraç), İstanbul 2004, s. 157; İsmail Habip [Sevük], *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul 1942, s. 118-122; Zeynelâbidîn Mütemen, *Tahavvül-i Şîr-i Fârsî*, Tahran 1339, s. 24-25; Tâhirülmelevî, *Edebiyat Lügati*, İstanbul 1973, s. 165-166; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 74; a.m.f., “Tercî”, *İA*, XII/1, s. 169-173; Cem Dilçin, *Örnekle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara 1983, s. 233-251; Celâleddin Hümâî, *Fünûn-ı Belâgat ve Şinâ’at-ı Edebî*, Tahran 1363 hş., s. 180-200; Ebû’l-Kâsım Râdfer, *Ferheng-i Belâgî-Edebî*, Tahran 1368 hş., I, 335; Hüseyin Rezmî, *Envâ’-ı Edebî ve Âşâr-ı Ân der Zebân-ı Fârsî*, Meşhed 1372 hş., s. 39-40; Haluk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı: Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul 1994, s. 120; Recai Yıldız, *Türk Edebiyatında Terkib-i Bend ve Tercî-i Bendler (XIII-XVI. yy.)*, (yüksek lisans tezi, 1996), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 390-391; Sabri F. Ülgener, “Bir Deneme: İki Devir ve İki Terkib-i Bend”, *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler* (haz. Mehmet Kalpaklı), İstanbul 1999, s. 81-87; Abbaspûr, “Terkib”, *Dânişnâme-i Edebî Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 2002, II, 353; a.m.f., “Terkib-i Bend”, *a.e.*, II, 353-354; İbrahim Yavuz, *Türk Edebiyatında Terkib-i Bend ve Tercî-i Bendler (XVII-XIX. yy.)*, (yüksek lisans tezi, 2006), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Halil Erdoğan Cengiz, “Divan Şiirinde Musammatlar”, *TDI*, (Türk şiiri özel sayısı II |Divan şiiri), sy. 415-417 (1986), s. 395-412; F. Thiesen, “Tardjîr-band and Tarkib-band”, *El’2* (İng.), X, 235; Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *DİA*, IX, 412-413; İrânâz Kâşiyân, “Bend”, *DMBİ*, XII, 572-573; Meryem Mecîdî, “Tercî-i Bend ve Terkib-i Bend”, *a.e.*, XV, 107-108.

MUSTAFA UZUN

TERCÜMAN

(الترجمان)

Arapça “trcm” kökünden türeyen **tür-cümân / tercemân** bir dildeki ifadeleri başka bir dile aktaran kimse için kullanılır. Tercümanın daha çok sözlü çeviri, **mütercim**in ise yazılı çeviri yapanlar için kullanıldığı belirtilir. Türkçe’de tercüman şeklinde kullanımı yaygındır. Bugünkü Türkçe’de yeni kelime olarak **çevirmen** ile karşılanmaktadır. Kelime diğer Sâmi dillerinde de mevcuttur. Ârâmîce’de **targmane / targem**, İbrânîce’de **targum**, Asur dilinde **targumanu** biçimindedir. Batı dillerinde Grekçe **dragoumanus**, Latince **dragumanus** tercümandan gelmiştir. Benzeri kelimeler başka dillerde de mevcuttur (Okıç, XIV [1966], s. 28-29; *İA*, XII/1, s. 175). Türkçe’nin çeşitli lehçelerinde **dilmaç** kelimesi kullanılmaktaydı. Aynı dilde de olsa bir kimsenin sözlerini daha açık biçimde başkalarına aktarmaya da tercümanlık denilmiştir. Bu bakımdan İbn Abbas’a “tercemânü’l-Kur’ân” unvanı verilmiştir (İbn Sa’d, II, 366). *Şahîh-i Buḥârî* gibi konularına göre tasnif edilmiş eserlerde bab başlıklarına altındaki hadislerin ihtiva ettiği mâ-naları özetlemesi dolayısıyla “terceme” adı verilmiştir. “Tercemânü’z-zamân” bir övgü ifadesidir.

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ’nın insanların dillerini ve renklerini ayrı yaratması O’nun kudretinin delilleri arasında sayılır ve bunda hikmetler bulunduğu belirtilir (er-Rûm 30/22). Cenâb-ı Hak elçilerine tebliğini tercümansız bildirmiş, Hz. Mûsâ ile tercümansız konuşmuştur. Kıyamet günü de insanlarla herhangi bir tercüman olmadan konuşacaktır (Buḥârî, “Zekât”, 9; “Rikâk”, 49; “Tevhîd”, 24, 36). Farklı milletlerden insanların birbirlerini anlamaları için birbirinin dilini öğrenmeye veya tercümana ihtiyaç vardır. Eskiden büyük devletlerin egemenliğinde ayrı dilleri konuşan topluluklar bulunmaktaydı. Bilhassa siyasî ve ticarî ilişkilerde, hukukî meselelerde, vergi toplama gibi konularda tercümanlara tarihin her döneminde ihtiyaç duyulmuştur. Saraylarda genellikle kâtip diye nitelendirilen tercümanlar bulundurmak bir gelenektir. Ahd-i Atîk’te Ester’in hikâyesinde (III/12) İran sarayında değişik dilleri bilen kâtiplerin varlığından söz edilmektedir. Rothstein’in eserinde işaret ettiğine göre aynı zamanda tercümanlık yapan ve maaşı Hîre hükümdarınca ödenen bir görevli Araplar’la ilgili işlere bakmak üzere Sâsânî imparatorunun sarayında bulun-

yordu (*Die Dynastie*, s. 130). Muhammed Hamîdullah bu görevlinin elçi olma ihtimalinden söz etmektedir (*İslâm Peygamberi*, I, 389). Resûl-i Ekrem döneminde Sâsânî ve Bizans imparatorlukları gibi komşu devletlerin saraylarında Arapça bilen tercümanlar vardı. Resûlullah’ın mektubu kisrâya ulaştığında kisrâ onu bir tercümana okutmuş, baş tarafındaki hitabın kendi imparatorluk şanına uygun düşmediği gerekçesiyle tercümanı durdurmuş ve mektubu yırtmıştır. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem İran İmparatorluğu’nun da bu mektup gibi parçalanması için dua etmiştir (*a.g.e.*, I, 390). Hz. Peygamber’in mektubu Hâtîb b. Ebû Beltea tarafından Mukavkıs’a getirildiğinde hükümdar tercümanı vasıtasıyla Resûl-i Ekrem hakkında bilgi almıştır (Süyûtî, I, 47). Resûlullah’ın elçisi Bizans İmparatoru Herakleios’a mektubu verdikten sonra Herakleios, o sırada Kudüs’te bulunan ve içlerinde Ebû Süfyân’ın da yer aldığı Kureys’ten bir heyetle görüşerek Hz. Peygamber’le ilgili bilgi edinmek istemiş ve onlarla tercüman vasıtasıyla konuşmuştur (Buḥârî, “Bed’ü’l-vaḥy”, 7, “Tevhîd”, 51; Taberî, II, 647). Büveyhî Hükümdarı Adudüddavle’nin Bizans’a elçi olarak gönderdiği Eş’arî kelâmcısı ve Mâlikî fakihî Bâkîllânî saray tercümanı vasıtasıyla imparatorla görüşmüştür (Kâdî İyâz, III, 595-596).

İslâm tarihinde Hz. Peygamber’in dini tebliğ etmesi ve fütuhât döneminde yeni fethedilen yerlerdeki insanlarla anlaşmanın sağlanabilmesi için tercümana ihtiyaç duyulmuştur. Resûl-i Ekrem’in yabancı hükümdarlara gönderdiği mektupları Zeyd b. Sâbit’in yazdığı ve gelen heyetlerin konuşmalarını onun tercüme ettiği rivayet edilir. Zeyd b. Sâbit’in Farsça, Rumca, Kıptice ve Habeşçe bildiği, Farsça’yı kisrânın elçisinden, Rumca’yı Resûlullah’ın hâcibinden, Habeşçe’yi ve Kıptice’yi yine Hz. Peygamber’in hizmetçilerinden öğrendiği rivayet edilmektedir (İbn Abdürabbih, IV, 244). Bu dilleri Medine’de bunları konuşarlardan öğrendiği de aktarılır (Mes’ûdî, IV, 161). Resûl-i Ekrem kendisine yahudi dilinde gelen, başkalarının okuyup öğrenmesini istemediği bazı mektupları tercüme etmesi için Zeyd b. Sâbit’in İbrânîce veya Sür-yânîce öğrenmesini istemiş, o da kısmen bildiği bu dili kısa sürede öğrenmiştir (İbn Sa’d, II, 358 vd.). Resûlullah, Medine’deki yahudilerden kâtip veya tercüman edinmemiş, Zeyd b. Sâbit’e onların dilini de öğrenmesini söylemiştir (Abdülhay el-Kettânî, II, 278 vd.). Rivayete göre Hz. Peygamber’in yahudilere göndereceği mek-